

De Heliand

Christus in Saksisch gewaad. Over ontstaan, inhoud en betekenis van de *Heliand*

– door Henk Vreekamp –

Transparant 16.1 (januari 2005) 4-8

[4]Binnen afzienbare tijd zal van de *Heliand* voor het eerst een vertaling in het Nederlands verschijnen.¹ Dat belooft zonder meer een historische gebeurtenis te worden. Nadat in 1830 het handschrift, na duizend jaar, in druk was uitgegeven, werden in het Duitse en Engelse taalgebied talloze vertalingen² en studies³ over de *Heliand* gepubliceerd. Nederland en Vlaanderen bleven echter achter. Wel verschenen vertaalde fragmenten, zoals die van Te Winkel⁴, Jelsma⁵ en in het Fries van de hand van Obe Postma⁶, maar het wachten was op een integrale vertaling in het Nederlands. Die zal nu eindelijk verschijnen.

Het epos

Heliand staat voor een Oudsaksische evangeliebewerking uit de eerste helft van de negende eeuw. De tekst bevat 5983 regels in stafrijm, verdeeld over 71 hoofdstukken of zangen, zogenoemde *Fitten*. J.A. Schmeller, die in 1830 de eerste uitgave in druk verzorgde, gaf het gedicht de naam *Heliand* mee. Deze naam, voor het eerst voorkomend bij de aankondiging aan Maria (*The scal Hêliand te namon*, regel 266), is een gesubstantiveerd participium van het werkwoord *hêlian*, helen of genezen. De Heiland is dus de *Helende*.

Het gedicht is ontstaan tegen de achtergrond van de politiek van Karel de Grote met betrekking tot de Saksen. Dezen waren niet gediend van gedwongen inlijving in het Romeinse rijk dat Karel, in samenwerking met de paus, voor ogen stond. Evenmin waren zij gecharmeerd van de nieuwe godsdienst die in het kielzog van de veroveringspolitiek meekwam. De zoon van Karel, Lodewijk de Vrome, voer een andere koers en gaf een monnik opdracht het Evangelie zo te bewerken dat de Saksen het ‘begrijpen’ konden.⁷

In de *Heliand* wordt het Evangelie voor de Saksen verstaanbaar wordt gemaakt door de inhoud aan te passen bij hun cultuur. De belangrijkste tegemoetkoming is de transformatie van het Evangelie in een epos. De levensgeschiedenis van Jezus in heroïsche verzen zou onder Angelsaksische invloed zijn ontstaan. Nooit, aldus De Vries⁸, ‘had de Heliand in deze vorm geschreven kunnen worden, als de dichter niet had kunnen steunen op een lange daaraan voorafgaande epische traditie. De stijl en de taal verraden dat duidelijk. De geest, die eruit spreekt, is niet de taal van de vrome monnik, maar van de krijgsman. Jezus en zijn discipelen worden beschreven als een echte dux met zijn *comitatus*’.

Diatessaron

De *Heliand*⁹ is gevat in de vorm van een zogenoemde evangelieharmonie. De vier evangeliën zijn tot één lopend verhaal herschreven, *unum ex quattuor*. Men is het erover eens dat de tekst van de *Heliand* teruggaat op het tweede-eeuwse *Diatessaron*¹⁰ van Tatatianus. Met name in het Nederlandse taalgebied zijn gedurende de Middeleeuwen verschillende van zulke evangelieharmonieën geschreven.¹¹ Zo werden de vier, in hun onderlinge verhouding weerbarstige evangeliën voor het volk teruggebracht tot de eenvoud van het ene verhaal.¹²

In Duitsland verscheen na 1830 een vloed aan wetenschappelijke literatuur over de vraag naar de anonieme auteur, de plaats van ontstaan en de inhoud van de *Heliand*.¹³ Het onderzoek naar de relatie tussen de tekst en het *Diatessaron* van Tatianus kreeg evenwel minder aandacht, zoals Van Weringh in zijn Utrechtse dissertatie heeft laten zien.¹⁴ In 1878

drukte Sievers de beide hoofdhandschriften M(onacensis) en C(ottonianus) naast elkaar af¹⁵, en ging daarbij uit van de *Codex Fulgensis*, een handschrift dat overeenstemt met de Vulgata-tekst van de evangeliën. Sievers beschouwde deze als ‘codex archetypus’ van de *Heliand*. Dit standpunt werd in Duitsland maatgevend.

Intussen was in Utrecht een grondig Diatessaron-onderzoek gaande¹⁶. Zo werkte G. Quispel vanaf 1956 aan een commentaar op *Het Evangelie van Thomas*, dat hij onlangs uitgaf¹⁷. Daarin verdedigt hij de stelling dat de *Heliand* teruggaat op een Aramese bron in het *Diatessaron* van Tatianus. We komen hier, aldus Quispel, in aanraking met het oudste christendom: het jodenchristendom. In het koptische Thomas-evangelie, in Nag Hammadi in Egypte ontdekt, vinden we spreuken van Jezus die volgens hem teruggaan op een Aramese tekst die rond het jaar 40 moet zijn geschreven. Tatianus moet deze tekst hebben gekend en hieruit hebben geput voor zijn *Diatessaron*. De opmerkelijke [5] conclusie is dan ook, dat Nederlandse teksten uit de Middeleeuwen, waaronder het *Luikse Diatessaron*, ons kunnen helpen oorspronkelijke woorden van Jezus terug te vinden¹⁸. Ook passages in de *Heliand* gaan terug op genoemde Aramese bron.

Quispel geeft hiervan vele voorbeelden, waaronder die van de gelijkenis van het visnet. De tekst in de *Heliand* luidt: ‘Men kan de werking van het Koninkrijk der hemelen vergelijken met het feit dat *een man* een net in zee, een visnet in de vloed werpt en vangt beide, slechte en goede ...’ (regels 2628vv.). Het enkelvoud *een man* treffen we ook in het Evangelie van Thomas (Logos 8), maar niet in de synoptische evangeliën, waar een meervoud gebruikt wordt (Mat. 13:48).

De schrijver

Quispel presenteert in dit verband ook zijn opvatting over het auteurschap van de *Heliand*, dezelfde die is verdedigd door Van Weringh¹⁹ en Veenbaas²⁰. Het epos zou zeer wel gedicht kunnen zijn door de Friese zanger Bernlef. Liudger bracht mogelijk uit Monte Cassino in Italië, waar hij een periode verbleef, een Latijns *Diatessaron* mee naar Utrecht. Vandaar bracht hij de tekst naar het klooster Werden bij Essen, dat hij zelf gesticht had.²¹ De door hem genezen blinde Bernlef en diens vrouw zou Liudger naar Werden hebben laten overkomen. Er is ook een argument in de *Heliand* zelf²². Bij de weergave van de genezing van de blinden bij Jericho gaat de verteller plotseling over in de ikvorm: *Ôk mag ik giu gitellien ...* (Ook mag ik u vertellen; regel 3619), en hij besluit met *Hôriad nu ...* (Hooft nu; regel 3661).

Fulda is lange tijd als geboorteplaats van de *Heliand* beschouwd. Gysseling verdedigt op grond van taalkundige criteria een veel westelijker oorsprong, namelijk de IJsselstreek.²³ Mijn conclusie is dat het klooster Werden als plaats van ontstaan het meest aannemelijk is. Met Quispel stem ik in dat de *Heliand*, een gedicht dat tot de wereldliteratuur behoort, de schoonste vrucht is van de Utrechtse school.²⁴

Evangelie voor de Saksen

In plaats van romanisering zoals door Karel de Grote voorgestaan, biedt de *Heliand* ruimte aan een ‘saxonisering’ van het Evangelie. De loyaliteit van een Saks lag bij zijn lokale heer of *drohtin*. Christus is in de *Heliand* de *drohtin*, de Leidsman, de Koning van het volk. Zijn discipelen vormen zijn gevolg. Hij is de machtige held (*rîceo Crist*), sterker dan Wodan of Thor. De beide Germaanse hoofdgoden worden nergens met zoveel woorden genoemd in de *Heliand*, maar zij zijn tussen de regels permanent aanwezig. De auteur van de *Heliand* moet aantonen dat Christus van hogere goddelijke status is dan Wodan en Thor en dat Hij de beslissingen van het Lot kan veranderen omdat Hij daaraan niet onderworpen is. Wodan wordt verslonden door de wolf Fenrir en Thor sneuvelt in het gevecht met de wereldslang, maar Christus is superieur aan wolf en slang, zoals blijkt in zijn wandelen op het water en in zijn opstanding uit de doden. Als Christus de wil van het Lot kan ombuigen, dan is Hij de nieuwe en oneindig sterkere Wodan.

Chantepie de la Saussaye vat het beeld van Christus in de *Heliand* kernachtig samen. Christus is niet de man van smarte, maar ‘het dappere germaanse opperhoofd, die kloek zijn getrouwen ter overwinning leidt, en dan weer de rijke, milde germaanse volkskoning, die glorierijk door zijn land trekt om te leren, te richten, te genezen, te strijden en die tenslotte in de nederlaag de vijand verschalkt en de overwinning behaalt. Een andere Christus voorzeker als die der Evangeliën, maar een voor de Saksers levende Christus.’²⁵ Algra meent dat spoediger dan men verwachten zou in de nieuwe Saksische bisdommen toewijding tot het christendom groeide. Merkwaardig is daarbij, zo gaat hij verder, ‘dat juist in dit land het Christusbeeld gepopulariseerd wordt als dat van een Germaanse hertog.’ En hij typeert: ‘Het in stafrijm geschreven heldendicht ‘De Heliand’ maakt van Christus een heirman, die met zijn adellijke dienstmannen komt van zijn Nazareth-burg en met het hoog gehoornde schip vaart over de zee van Tiberias. De aarde heet middelgard als in de oude Germaanse liederen en de duivel draagt de tarnkappe. Het gedicht is fier en vroom en getuigt van de geestdrift voor de Heiland in het Saksenland, dat aan de IJsel begint’.²⁶ [6]

Christus in Saksisch gewaad

Enkele voorbeelden van vertaling en aanpassing bij de Saksische cultuur laten we de revue passeren.

Het paard

Als mensen al iets van de *Heliand* weten, is het gewoonlijk dat Christus daarin niet op een ezel maar op een paard zou zijn gezeten.²⁷ Jezus gaat echter noch te ezel noch te paard Jeruzalem binnen. Hij wandelt eenvoudig de stad in. De associatie van de *Heliand* met het paard komt waarschijnlijk door de geschiedenis van Christus’ geboorte. We komen paarden tegen in de kerstnacht. Zij vervangen de schapen. Niet dat schapen onbekend waren in het noorden, maar de vervanging vindt waarschijnlijk zijn reden in de sociale waardering van het beroep van schaapherder. Maria en Jozef zijn immers van koninklijke huize.

Het Lot

De auteur geeft het Lot een plaats in het Saksische evangelie. In de *Edda* zijn mensen zowel als goden onderworpen aan het Lot als allerhoogste onbenoemde Macht. De invoeging van het Lot in het Evangelie stelt de auteur in staat om de hoge rangorde van Christus uit te drukken. Deze is in staat de meest onherroepelijke werking van het Lot, namelijk de dood, te doorbreken. Uit het volgende overzicht blijkt dat op cruciale momenten in het evangelieverhaal het Lot als dienaar van de Allerhoogste een plaats ontvangt. Bij de geboorte van Johannes de Doper: *Zo heeft het Lot hem gemaakt, De Maatnemer merkte hem.* Over Elisabeth bij de geboorte van Johannes: *de vrouw wachtte op wat het Lot was scheppende* . Betreffende de weduwe van Nain: *totdat het Lot hen haar benam, het doen van de grote Maatnemer.* In de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus: *zijn soevereine Lot waarschuwde hem bepaald krachtig.* Over de blinde: *Zoals de maan wast of afneemt, zo gaat het met de mensen in deze wereld (...) totdat het Lot hen verwijdert.* Wanneer Jezus weent over Jeruzalem: *Wee over u, Jeruzalem, sprak Hij, dat ge waarlijk niet weet de werkingen van het Lot, die over u komen zullen*

De doop van Jezus

Bij de doop van Jezus daalt de Geest neer in de gestalte van een duif, die zich vervolgens zet op de schouders van Jezus. De zwarte raven Hugin en Munin, die zitten op de schouders van Wodan en hem verleden en toekomst in het oor fluisteren, zijn vervangen door de duif. Christus is daarmee getekend als de nieuwe Wodan. De onreine raaf is vervangen door de reine duif.

Het Onze Vader

In de *Heliand* vragen de discipelen aan Christus niet ‘leer ons bidden’, maar ‘leer ons de runen’. Het *Onze Vader* is de vervanging van het geheim van de runen dat Wodan na negen dagen en nachten ontdekte.²⁸ Als kenner bij uitstek van de runen wordt Christus de Saksen verkondigd. Het *Onze Vader* is voortaan de tekst waarin het geheim van de runen wordt meegedeeld. Het gaat om de inwijding in de magische betekenis van de taal, het woord. De inhoud van het gebed ondergaat enige wijzigingen ten behoeve van de Saksen. Zo wordt niet gebeden om dagelijks brood, maar om dagelijkse raad, advies (*Rad*, regel 1607). Het origineel is wellicht onaanvaardbaar geweest voor de adel. [7]

De verheerlijking op de berg

De verheerlijking van Christus op de berg vormt het (literaire) centrum van het epos, aldus Murphy.²⁹ Deze scène staat in het midden tussen Kerst en Opstanding. In alle drie passages horen we over het delen van de lucht in tweeën waardoor het licht van de ‘andere wereld’ doorstraalt naar de *Midgard*, de midden-aarde, het verblijf van de mensen. Het beeld van een straal zonlicht schijnend door een opening in de wolken van de Noordelijke luchten, wordt door de auteur geduid als een icoon van goddelijke interventie.³⁰

Kruis en opstanding

Pilatus en de Joden zijn als een aanvallend leger. Judas is een deserteur, een ontrouwe dienaar. Petrus is de man van het zwaard en staat model voor de Saksische edelman-strijder. De vlucht van Petrus en de anderen brengt de schrijver in duidelijke verlegenheid. Het kruis van Christus wordt vergeleken met zijn Noordse equivalent: een boom of een galg. Daarmee is de kruisiging herkenbaar voor mensen die gewend zijn misdadigers aan een boom te zien hangen, gewijd als offer aan Wodan. Christus dreigt de laatste strijd met het Lot te verliezen. De *Heliand* biedt een ingenieuze oplossing. De dood van Christus wordt getekend als de ontsnapping van een krijgsgevangene uit de greep van zijn gevangenaanhouders.

De opstanding van Christus is als de terugkeer van de Leider tot zijn eigen volk. Met Pasen is de weg naar de hemel aangelegd. In de Germaanse mythologie was er de *bifrost*, de regenboog, een weg naar de hemel voor de goden en de zielen van de doden. Volgens de *Edda* kijkt Wodan, na zijn lijden aan de boom, vanaf zijn troon naar beneden en is zo op de hoogte van wat op aarde gebeurt. Christus heeft getuige de *Heliand* Wodan overtroffen. Niet alleen heeft Hij de macht van het Lot overwonnen, ook heeft Hij zijn eigen door het Lot bepaalde dood overwonnen. Daarom is hij waardig Wodans plaats in te nemen en op de troon te zitten.

De Joden

Tegenover de held Christus staan in het epos de ‘boze tegenstanders’, de ‘valse vijanden’, de ‘van haat vervulde Joden’. In het Evangelie zendt Pilatus Romeinse soldaten om de kruisiging uit te voeren, maar in de *Heliand* zijn het Joodse soldaten die Christus kruisigen. Scherp tegenover elkaar staan de Christus van het licht en de Joden in het duister.

Inculturatie

Waarom is een Nederlandse vertaling van de *Heliand* belangrijk? Is hier sprake van meer dan een romantisch verlangen? Volgens De Vries³¹ was het de tijd van de romantiek die oude Germaanse epische poëzie herontdekte: in 812 het *Hildebrandslied*, in 1815 *Beowulf*, in 1820 *Kudrun* en in 1830 de *Heliand*.

Intussen is de Nazi-tijd ook over een tekst als de *Heliand* gegaan. Wie durft nog een germanisering van het Evangelie te verdedigen? Een taboe rustte een halve eeuw op de Germaanse mythologie en geschiedenis van Noord-Europa. Vandaag is het echter meer dan

hoog tijd onze eigen *Edda*-cultuur onder ogen te zien. De gevaren én de geschenken daarvan. In dat licht komt dan ook de *Heliand* ter sprake, dit schitterende evangelie-epos van het noorden.

Het Evangelie komt niet zonder inculturatie en assimilatie een vigerende cultuur binnen. Zendelingen kunnen nu eenmaal niet bij punt nul beginnen. De verbreiding van het Evangelie is opgenomen in een wereldwijde vertaalbeweging.³² De *Heliand* is één van de schoonste voorbeelden van aanpassing van het Evangelie bij bestaande taal en gewoonten. Christus slaat het Saksische kleed om wanneer Hij onze landen binnentreedt. Zo gaat het altijd en overal. Denken we aan ‘Het kindeken Jezus in Vlaanderen’ van Felix Timmermans, aan ‘Jezus in Salland’ van Henk Heideveld en aan het ‘Kroamschudd’n in Mariaparochie’ van Herman Finkers.

Evangelie tussen Edda en Thora

De beslissende vraag is die naar de grens van de aanpassing. Is de *Heliand* méér dan een christelijk bewerkte *Edda*-tekst waarin Christus eenvoudig een andere en nieuwe naam is voor Wodan of Thor?

In de eerste plaats moeten we bedenken dat de evangelieharmonie waarop de *Heliand* berust, zelf al een vorm van assimilatie is. Nuances en weerbarstigheden uit de vier evangeliën zijn in het ene verhaal weggeschreven. Zo zijn in de *Heliand* Joodse groeperingen als Farizeeërs, Sadduceeën en Schriftgeleerden tot de ene categorie ‘de Joden’ herschreven. Deze vereenvoudiging maakt het gemakkelijk als episch grondpatroon *Christus versus het Joodse volk* te aanvaarden. De geschiedenis van Europa heeft laten zien welke catastrofale gevolgen dit voor het Joodse volk kan hebben.

Ten tweede is een criterium voor de grens van aanpassing nodig. Die dunkt mij te zijn gelegen in de weg omgekeerd aan assimilatie. Namelijk het terugzetten van een tekst als de *Heliand* in de context van de vier evangeliën, van het gehele Nieuwe Testament, en dat alles in onlosmakelijk verband met het Oude Testament. De Schriften van Israël zijn wat betreft de *Heliand* namelijk in geen Saksische velden of wegen te bekennen. En niemand schijnt ze te missen. Het Evangelie is blijkbaar gemakkelijker te assimileren dan het Oude Testament. De Wet van Mozes is daarom blijvend nodig om het Evangelie zuiver te houden, aldus Van Ruler³³. Het Evangelie, met andere woorden, zal zich in Noord-Europa blijvend in gezelschap moeten bevinden van enerzijds de Edda en anderzijds de Thora.³⁴

Personalia

Dr. H. Vreekamp studeerde theologie in Utrecht. Vanaf 1984 was hij predikant voor buitengewone werkzaamheden, ten behoeve van het werk van Kerk en Israël, sinds 1999 gedetacheerd bij het Landelijk Diensten Centrum (LDC) van de Samen op Weg-kerken in Utrecht. Daarnaast was hij onder meer secretaris van de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël, lid en voorzitter van het Interkerkelijk Contact Israël (ICI), en bestuurslid en voorzitter van het Overlegorgaan van Joden en Christenen in Nederland (OJEC). Hij publiceerde onder meer *Zwijgen bij volle maan. Veluwe verkenning van Edda, Evangelie en Tora* (Zoetermeer 2004²).

Noten

¹ De vertaling, die zal uitkomen bij uitgeverij SUN, wordt gemaakt door theoloog en journalist Willem van der Meiden en Oudgermanist Jaap van Vredendaal.

² Der *Heliand*, Nach dem Altsächsischen von Karl Simrock, Eingeleitet von Andreas Heusler, Im Insel Verlag 1959 (eerste uitgave 1856); *Heliand und die Bruchstücke der Genesis*, Aus dem Altsächsischen und Angelsächsischen übertragen von Felix Genzmer (Stuttgart 1966); G. Ronald Murphy, S.J., *The Saxon Savior. The Germanic Transformation of the Gospel in the Ninth-Century Heliand* (New York/Oxford, (1989) 1995); id.,

The Heliand. The Saxon Gospel. Translation and commentary (New York/Oxford, 1992); James E. Cathey: *The Héliand: Text and Commentary* (West Virginia University Press, 2002).

³ Zie de verzamelbundel *Der Heliand*, Herausgegeben von Jürgen Eichhoff und Irmengard Rauch, in: *Wege der Forschung* CCCXXI (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973).

⁴ J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* I (1), (Haarlem, 1922-1927)² 139vv.

⁵ Auke Jelsma, *De blaffende hond. Aspecten uit het leven van Wynfeth-Bonifatius (±672-754)*, ('s-Gravenhage, 1973) 74vv.

⁶ Obe Postma, 'Fragminten fan de Heliand', in: *Samle fersen*, (Baarn/Ljouwert, z.j.), 349vv. De Vlaamse priester-dichter E.H. Alexis De Carne (1848-1883) vertaalde de *Heliand* maar deze vertaling is, voor zover mij bekend, nooit uitgegeven. De Carne meende op grond van eigen onderzoek dat er tussen de taal van de *Heliand* en het (West-)Vlaams verwantschap bestond.

⁷ In 1562 schreef Flacius Illyricus in zijn zogenoemde *Praefatio* over een beroemde Saksische zanger, *non ignobilis vates*, ten tijde van Lodewijk de Vrome. Zie over de interpretatie van deze tekst het in aantekening 3 genoemde verzamelwerk, 1vv.

⁸ J. de Vries, *Heldenlied en heldensage* (Utrecht/Antwerpen, 1959) 239.

⁹ De wetenschappelijke uitgave is: Otto Behaghel, *Heliand und Genesis*, 10. überarbeitete Auflage von Burkhard Taeger, Altddeutsche Textbibliothek Nr. 4 (Tübingen, 1996, 1. Auflage 1882). Via het Internet is de Oudsaksische tekst van de *Heliand* te raadplegen, zie onder andere: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/germ/asachs/heliand/helia.htm>.

¹⁰ Term uit de muziek: door middel van vier (snaren).

¹¹ Met name het *Luiks Diatessaron* is onderzocht door D. Plooi. Zie van hem: *A Primitive Text of the Liège Diatessaron* (Leiden, 1923), gevolgd door *A Further Study of the Liège Diatessaron* (Leiden, 1925). Plooi verdedigde een Aramese bron achter het Diatessaron.

¹² Vergelijk de opzet van (nagenoeg) alle kinderbijbels.

¹³ J.J. van Weringh, *Heliand and Diatessaron* (Assen, 1965) 1vv.

¹⁴ A.w., 38vv.

¹⁵ Te raadplegen op Internet: <http://www.wulfila.be/lib/sievers/1878/Index.html>

¹⁶ We kunnen spreken van een Utrechtse school (te onderscheiden van de huidige theologische stroming die wordt aangeduid als Utrechtse school).

¹⁷ *Het Evangelie van Thomas*. Uit het Koptisch vertaald en toegelicht door Gilles Quispel, (Amsterdam, 2004). Uit het werk van Quispel wordt geput in het boeiende hoofdstuk *Liudger en de Heliand* van: Arie A. Mantel, *Breukelen en omgeving tussen 400 en 1200*, Middeleeuwse geschiedenis vanuit een plaatselijke gezichtshoek, Historische reeks Breukelen, III (Hilversum, 2001), 104vv.

¹⁸ G. Quispel, 'Liudger en het evangelie van Thomas', in: *Rondom het Woord. Theologische Etherleergang van de NCRV*, 13/2 (april 1971) 207vv.

¹⁹ Stelling V bij zijn proefschrift luidt: 'On the assumption of the monastery of Werden as the most likely place of origin of the Heliand (...) there is circumstantial evidence for the hypothesis that it was the Frisian skald Bernlêf who made the poem, and that he used as his gospel harmony source a manuscript which bishop Liudger had obtained from St. Martin's School at Utrecht, where it had been copied, perhaps by Liudger himself, from an ancestor source of the Dutch Diatessaron.'

²⁰ Zie over Redbad Veenbaas: Kasper Jansen, 'Een dichter zonder gedicht', in: *NRC Handelsblad*, Cultureel Supplement, 21-12-2001, 26.

²¹ Ook werd in Werden de 'Codex Argenteus' bewaard, de Gothische bijbelvertaling van Ulfila uit de vierde eeuw.

²² Vermeld door Redbad Veenbaas, zie aantekening 20.

²³ Zie: *Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten*, 2, 1999, 4vv.

²⁴ Quispel, a.w., 2004, 76.

²⁵ P.D. Chantepie de la Saussaye, *Geschiedenis van den godsdienst der Germanen vóór hun overgang tot het Christendom* (Haarlem, 1900) 165.

²⁶ A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden* I, (Franeker, 1972²), 49.

²⁷ Zo maakt Frits van Oostrom, *Maerlandis Wereld*, (Amsterdam, 1996¹), 253, melding van de Oud-saksische *Heliand* 'waar Christus niet een ezel maar een paard berijdt'.

²⁸ *Edda. De liederen uit de 'Codex Regius' en verwante manuscripten*, vertaald door Marcel Otten, (Amsterdam, 2004⁶) 54.

²⁹ Murphy, a.w., 1992, 221vv.

³⁰ A.w., 103.

³¹ A.w., 62.

³² Zie: Lamin Sanneh, *Het Evangelie is niet los verkrijgbaar. Het christendom als inculturatie-beweging* (Kampen, 1996).

³³ A.A. van Ruler, *De vervulling van de Wet* (Nijkerk, 1947) 274.

³⁴ H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*, Veluwe verkenning van Edda, Evangelie en Tora (Zoetermeer, 2004²) 121vv.

© Henk Vreekamp / *Transparant* (2005) €K